

Tormod Eide og Tomas Hägg, red., *Dionysos og Apollon. Religion og samfunn i antikkens Hellas*, (Skrifter utgitt av det Norske institutt i Athen, bind 1), Bergen 1989, 288 sider.

Det norske institutt i Athen for klassiske studier, arkeologi og kulturhistorie blev opprettet i 1989. Fra en skriftserie i instituttets regi foreligger her første bind i form af en artikelsamling. Titlen *Religion og samfunn i antikkens Hellas* viser tilbake til et tværfagligt seminar, der blev holdt i Athen i 1988 om dette tema. Begribeligt nok, for både oldtidens religion og samfund er områder, der i det seneste årti er blevet udsat for en øget forskningsindsats; litteraturstrømmen har nået et ganske imponerende omfang. Men først og fremmest er der sket metodisk set interessante ting på et felt, der var på vej ind i et filologisk »sort hul« for en generation siden. Franske forskere har arbejdet videre på den strukturalistiske antropologi og mentalitetshistorien, som er franske normal-paradigmer i dag, og anglo-amerikansk forskning har hentet fornyet energi i socialantropologien og den nye »social history«. Forskningen er blevet mere kreativ, og samtidig mere (selv-)kritisk, så ny litteratur tages imod med spænding. Hvordan da med dette værk med den noget altmodische titel *Dionysos og Apollon...* og det ualmindelig flotte tryk og papir?

Som så ofte er en sådan antologi ganske ujævn. De 19 bidrag spænder vidt med hensyn til emner, metoder, faglige orienteringer, teorier osv. Redaktørerne har da også været både liberale og demokratiske:

Det er bevisst ikke gjort noe alvorligere forsøk fra redaktørenes side på å utjevne de forskjellige bidragene, når det gjelder metode, ambisjonsnivå eller stil: da får heller hver leser velge seg det som passer og la de altfor alminnelige eller det altfor spesielle være, alt etter smak og forkunnskaper. Det skulle være nok å velge mellom.

Det er der. Men den velmente pluralisme betyder også, at dette værk ikke er den efterhånden længe ventede introduktion på et skandinavisk sprog til græsk religion, som »den ser ud idag«. Alle bidragene bygger på egen forskning, siges det, men til trods for den interesse, det kan have blandt forskerkolleger at få tegnet en profil af forskningen på dette felt i Norge i dag, eller at det er bekvemt nok at få samlet bidrag til et

Anmeldelser

forskningsområde i stedet for at skulle lede spredt i en række tidsskrifter, er det svært at se bogens anvendelighed som samlet antologi. Ethvert universitetsbibliotek bør selvfølgelig have den, men den gør sig hverken som lærebog eller som det værk, som enhver forsker med respekt for sig selv skal have i sin private reol.

Måske skulle redaktørerne have gjort noget for at »utjevne«, for artiklerne er meget forskelligartede. I øvrigt er bidragene, hvoraf jeg her vælger at nævne de religionshistorisk mest interessante, overvejende kronologisk ordnet. Først to introduktioner til området, hvor Jens Braarvig: »Fra vegetasjonskult til klassisk filosofi. Tidlig gresk religion« indeholder vel meget af det almindelige. Man kan sige, at det er fordi græsk religion nu engang er græsk religion og derfor er fremstillingen, som den nu engang kan være. Men det er ikke rigtigt, – og kunne man ikke skrive bare en lille introduktion til græsk religion uden Frazer's døende og genopstående guder? Det indledende kapitel burde have inddraget flere af den nyere forsknings ideer og resultater, og dermed medvirke til at berettiggte bogens eksistens. Ellers kunne et kynisk gemyt med tilknytning til universitetsverdenen få den idé, at der var nogle forskere, der gerne ville til seminar i Athen, og at de kunne få støtte, hvis de holdt et oplæg, og så kunne det jo osse udgives og komme med i årsberetningen derhjemme, – og så var dekanen glad osv...

Der er mere nytænkning i Christian Meyers »Religion og samfund. Principielle overvejelser«, et essay med optræden af både David Lodge og Umberto Eco, og med henvisning til Clifford Geertz, Peter Berger og Mary Douglas. Der blev dog også plads til bemærkelsesværdige udsagn som f.eks. »Allerede for 360.000 år siden havde mennesket udviklet en mental kapacitet, som vi kan definere som religion. Hvilke andre forestillinger, der derudover knyttedes til tilværelsen, vil vi sikkert aldrig få et vide«. Den var nok ikke gået til eksamen i religionshistorisk grunduddannelse...

Hovedafsnittet »Kult, myte og dikt« indledes med Erik Østbys bidrag om Eleusis' arkæologi, et letlæst supplement til almindelige religionshistoriske forestillinger. Hemming Windfeld-Hansen foretager en interessant kobling af beretningerne om tumulus-grave hos Homer og senere grav-

skikke i Athen, og giver et lille indblik i tidligere arkæologers nærmest maniske historicisme. Tore Frosts (felt-)arbejde på de orfiske Derveni-papyri fremføres i en kort og saglig artikel. Synnøve des Bouvries »Kreativ Eufori« om Dionysos-kulten og teatret inddrager Victor Turner's *communitas*-begreb i en temmelig psykologiserende fortolkning. I »Mysteriereligionerne, mytene og tolkningsvitenskapenes begynnelse« diskuterer Jens Braarvig »hvordan den begynnende vitenskap ser ut til å ha blitt påvirket av tenkning som vokste ut av disse religiøse strømningene«, som var optaget af »hvordan de forskjellige fenomener skal *tolkes* – tingene har en betydning utover deres umiddelbare representasjon« (s. 157). Tomas Hägg's ærinde er en sober, men traditionel, rekonstruktion af myten om Hermes og lyren (som spæd dræber Hermes en skildpadde og laver en lyre af dens skjold ... lige en historie for Claude Lévi-Strauss, som dog hverken nævnes eller bruges her) og dens varianter i senere litteratur. Tor Haukens bidrag om »Loven for Amfiareion. Mirakel-kurer i greske helligdommer« er en lige så enkel som interessant fremlæggelse af religionshistorisk kildemateriale.

Afsnittet »Religion og politikk« indledes af Øivind Andersen, som i sin velargumenterede artikel »Politikk og orakler. Athen og Delfi« viser hvordan »En orakelkonsultasjon, som i utgangspunktet kan anses som en måte å løfte et spørsmål ut av politikken på, kommer tilbake som et politisk spørsmål« (s. 203). I »Religion som politisk argument hos Isokrates, Aiskhines og Demosthenes« ser Hugo Montgomery på »athenske talere fra 300-tallet. Det som interesserer meg spesielt er når de lar religion og myte inngå i en argumentasjon for en spesiell handling, eller i en forklaring av noe som har funnet sted« (s. 219), og det sker med Peter L. Bergers ideer om religion som World-construction og World-maintenance som teoretisk ramme.

Værkets sidste afdeling har titlen »Mot et nytt gudsbilde«. »Platons gudsbilde« er emnet for Anders Hultgårds bidrag, som lægger hovedvægten på spørgsmålet om orientalsk indflydelse på Platons gudsopfattelse og dens relationer til omverdenens religioner. Det er interessant nok, men klinger vel meget af det gammelkendte stil- og påvirkningshistoriske paradigme »Find fem påvirkninger...« med dets komparation af løsrevne enkeltelementer, der »ligner« hinanden og historisk-genetisk tolkning af

Anmeldelser

det typologisk sammenlignelige. På den anden side, når det enkelte religiøse fænomen kan ses i sin kontekst er det logisk nok at se et samlet religiøst kompleks i den kontekst, som andre af samme art (andre »religioner«) udgør. Roald Skarsten har opbygget en Key-Word-in-Context konkordans på EDB af Aleksandrinen Filons 38 bøger. På denne baggrund bearbejder han i »Kosmos som gud. Et upåaktet hellenistisk livssyn i *Corpus Philonicum*« det omdiskuterede værk *De aeternitate mundi* og konkluderer, at det er helt igennem græsk og ikke Filons værk. Antologiens sidste bidrag er David Hellholms »Paulus fra Tarsos. Til spørgsmålet om Paulus' hellenistiske uddannelse«. Da Paulus ikke selv siger noget om sin uddannelse, benytter Hellholm en tekstintern analyse. Konklusionen er

at Paulus må ha hatt en langt mer solid utdannelse enn vi vanligvis forestiller oss. Utdannelsen af retor på *tertiær-stadiet* i det hellenistiske skolesystemet synes meg å være en nødvendig betingelse for å kunne forklare hans forfatterskap (s. 278).

Som det ses: et værk, hvor nogle bidrag har karakter af original forskning, og hvor andre snarere er formidling fra en international sammenhæng til en national og mere folkeoplysende. Der skal ikke være tvivl om vigtigheden af begge aktiviteter. Fra et dansk forskningsmæssigt synspunkt har værket trods dets fragmentariske og glimtvis indblik i religion i Hellas den særdeles positive virkning, at vi får et overblik over den norske kreds af kolleger og deres arbejdsområder og metoder. Og ikke bare forskningsområder, men også »forsker-kollegier« har godt af synliggørelse, også på modersmålet og på forskellige vidensniveauer. Måske var det en idé med en lignende publikation på dansk? For hvor er den danske forskning i antikkens religioner? – og ikke mindre interessant: hvor kan ikke-specialisten få et indtryk deraf?

Trods de nævnte kritiske forbehold: Den bog kan nordmændene godt være bekendt.

Jeppé Sinding Jensen
Seniorstipendiat, cand. mag.
Institut for Religionsvidenskab
Aarhus Universitet

Arild Hvidtfeldt, *Hellenistiske religioner*, Politikens Forlag, København 1991, 260 s., ill., 289 kr.

Med Hvidtfeldts bog foreligger der for første gang en dansk monografi om emnet religion i hellenistisk tid. Med denne publikation er der således tale om en religionsvidenskabelig begivenhed af rang, som på forhånd må anses for glædelig, og som må hilses med den største tilfredshed.

Samtidig vil jeg gerne pege på, at Hvidtfeldts bog om »hellenistiske religioner« kan og bør anskues som et led i en hel række af nyere danske monografier om den hellenistiske periode, et fænomen, som til dels hænger sammen med det igangværende »hellenisme-initiativ« under Statens humanistiske Forskningsråd. Især kan jeg henvise til religionshistoriske offentliggørelser som E. Harsberg, *Mithras: Mysterier og monumenter i romerriget* (1983); J. Podemann Sørensen (red.), *Rethinking Religion: Studies in the Hellenistic Process* (1989); T. Engberg-Pedersen og N. P. Lemche (red.), *Tradition og nybrud: Jødedommen i hellenistisk tid* (1990) og P. Bilde, T. Engberg-Pedersen, L. Hannestad og J. Zahle (red.), *Religion and Religious Practice in the Seleucid Kingdom* (1990).

Hvidtfeldts bog er gennemgående skrevet i et klart og letforståeligt sprog, som ikke sjældent er krydret med morsomheder (f.eks. s. 102, 214-219, 223 og 226), men som også skæmmes af en del trykfejl (f.eks. s. 78, 132, 140, 144, 167, 195 og 208).

Forfatteren leverer en grundig og kildenær fremstilling af de »hellenistiske« religioner, som var koncentreret om Kybele og Attis (s. 14-54), om Isis og Osiris (s. 57-103) og om Mithras (s. 174-230). Derudover informerer den nye bog i betydeligt kortere form om den syriske solgud (s. 104-118), Apollonios fra Tyana (s. 119-128), den »anatoliske storgud« (s. 129-135), Sabazios (s. 136-149), Jupiter Dolichenus (s. 150-161), »ryttertugader« (s. 162-173) og Sol Invictus (s. 231-242). Dertil kommer en knap beskrivelse af »de fælles træk« i de nævnte religioner (s. 7-13), en forholdsvis grundig, emneopdelt litteraturoversigt (s. 243-255) og et nyttigt register (s. 256-261). Bogen er endelig forsynet med en række anskuelige kort (tegnet af Ole Winther) samt en betydelig mængde af i

Anmeldelser

reglen velvalgte billeder til illustration af det ofte spinkle tekstmateriale.

Trods sit religionssociologiske udgangspunkt går Hvidtfeldt generelt historisk til værks: Hver enkelt religion beskrives kronologisk, og forfatteren holder sig gennemgående forsigtigt til de overleverede kilders som oftest sparsomme og uklare udsagn. Vi præsenteres således for en i høj grad klassisk religionshistorisk fremstilling af nøgtern og kritisk karakter. Og da kildematerialet nu engang er så fragmentarisk, som tilfældet er, betyder det, at vi får forbløffende lidt at vide om de enkelte religioners og religiøse fænomeners indhold. F.eks. er Hvidtfeldt ude af stand til i denne henseende at meddele ret meget, selv om de tre religioner, som han har udvalgt til den særligt grundige beskrivelse. Vægten lægges i stedet på den historiske kontekst, som til gengæld fremstilles fyldigt og kompetent. Efter min opfattelse er det på dette punkt, at Hvidtfeldts nye bog har sin største styrke.

Det skal imidlertid betones, at Hvidtfeldt i afsnittet om Mithras i nogen grad bryder sin egen gennemgående tilbageholdende forsigtighed. Her søger han i et veloplagt og fyldigt afsnit at føre den »nye« tese igennem, at den romerske Mithras primært må forstås på baggrund af – ikke indiske og/eller iranske, men – træk fra den religion, som fandtes hos de kvægavlere (partherne), der levede på stepperne nordøst for Iran (s. 181-182, 194-195, 196-197, 199-203, 206 og 225-226). Den »romerske« Mithras stammer således ifølge Hvidtfeldt fra dette område, hvorfra han i romersk tid er kommet til Europa over Armenien, Kommagene og Anatolien.

Hvad bogens selektive indhold angår, ser jeg det som en væsentlig mangel, at der på den nævnte måde er foretaget et temmelig restriktivt udvalg af det langt mere omfattende materiale, som traditionelt i forskning og håndbøger regnes med til kategorien »hellenistiske religioner«. Hvidtfeldt har således udeladt f.eks. de eleusinske mysterier, Dionysos/Bacchus-kulten, den orfiske religiøsitet, Atargatis/Dea Syria, herskerkulten, jødedommen, kristendommen, gnosticismen og manikæismen for blot at nævne de mest iøjnespringende eksempler.

Af disse kommenterer Hvidtfeldt kun ganske kort de eleusinske mysterier (som er udeladt på grund af deres lokale karakter, s. 7-8), her-

skerkulten (som udelades med henvisning til dens »uensartede« karakter, s. 236), jødedommen og kristendommen (der er udeladt af rent pragmatiske grunde, s. 7) og manikæismen (som udelades af kronologiske grunde, s. 7).

Så markant en udvælgelse er imidlertid en sag af essentiel betydning, eftersom den hænger intimt sammen med opfattelsen af, hvad der rettelig bør forstås ved »hellenistiske religioner«: Enten må man medtage, hvad traditionen foreskriver; eller man må medtage al den religiøsitet, der faktisk manifesterede sig i den periode, som man vælger at betegne som den »hellenistiske« (hvilket i Hvidtfeldts tilfælde vil sige perioden fra Aleksander til Theodosius, jf. s. 8-9); eller man må opstille sit eget nye kriterium for, hvad der skal tages med. Hvidtfeldt synes at have valgt denne tredje mulighed, men da han ikke udførligt har formuleret, begrundet og retfærdiggjort sit udvalg, har han anbragt sig selv i den umulige fjerde position, hvor udvalget kommer til at virke slet og ret vilkårligt.

Videre til Hvidtfeldts »metode«: Som anført, er fremstillingen primært historisk, og dens eneste rigtigt »religionssociologiske« bidrag består af en forsigtig gennemgående anvendelse af skemaet *primitiv religion-byreligion-individualreligion* (jf. s. 9-13). Ellers er forfatteren hyperkritisk over for alle former for hypoteser og generaliseringer, som ikke umiddelbart kan belægges med kildemateriale (jf. f.eks. s. 182-183 og 214-215), hvilket dog, som nævnt, ikke afholder ham fra selv at fremlægge en »ny« hypotese om den romerske Mithras-religions genesis. Dermed har Hvidtfeldt selv demonstreret svagheden i hans generelle »historistiske« skepsis over for »hypoteser«. Hypoteser er aldeles uundværlige i videnskaben, men de står og falder naturligvis med de argumenter, der kan anføres til deres gunst.

Videre oplever jeg det som en mangel, at vi i denne i øvrigt fyldige monografi ikke generelt og principielt indføres i emnets forskningshistorie. Og i den forbindelse er det særlig svært at forstå, at væsentlige nye helhedsfremstillinger af emnet som W. Burkert, *Ancient Mystery Cults* (1987) og L. H. Martin, *Hellenistic Religions: An Introduction* (1987) overhovedet ikke er nævnt i litteraturlisten. Her fornemmes det ligeledes som en afgørende mangel, at hovedværket i 1980'ernes udforskning af

Anmeldelser

Mithras-kulten, R. Merkelbach, *Mithras* (1984) er udeladt, en udeladelse, som forekommer så meget mere uforståelig på baggrund af Hvidtfeldts åbenbare interesse for og indsigt i netop denne »hellenistiske« religion. Endelig er det påfaldende, at Hvidtfeldt til litteraturen om den »hellenistiske kultur i almindelighed« har udeladt så vigtige nyere værker som H. Lauter, *Die Architektur des Hellenismus* (1986) og J. J. Pollitt, *Art in the Hellenistic Age* (1986).

Hvidtfeldts bog er, som nævnt, forsynet med en fyldig litteraturliste. Derimod rummer selve fremstillingen, formodentlig efter ønske fra forlaget, ingen specifikke henvisninger hverken til den her nævnte litteratur eller til det basale kildemateriale. Men denne metode skaber problemer, idet det opleves som utilfredsstillende, at kilderne nok parafraseres og refereres, men at der ikke gives henvisninger til det materiale, som behandles. Det er ligeledes problematisk, at Hvidtfeldt gerne kritiserer den øvrige forskning (f.eks. s. 96-98, 99-100, 116, 180 ff., 214 f., 217 og 224 ff.), men ikke har haft mulighed for konkret at nævne, hvilke værker han helt præcist sigter til. Dette problem vokser til det utålelige, når Hvidtfeldt så alligevel enkelte gange nævner navnet på en forsker, som læseren derefter selv kan identificere i litteraturlisten (jf. f.eks. E. N. Lane, s. 134; C. Blinkenberg, s. 143; og I. Toth, s. 158). Dermed har forlaget og forfatteren placeret sig nok så nydeligt mellem to stole.

Den største mangel ved Hvidtfeldts fremstilling af de hellenistiske religioner er dog efter mit skøn det alt for kortfattede generelle indledningskapitel om »de fælles træk«. Her savner jeg først og fremmest en drøftelse af berettigelsen af selve bogens titel: Hvad berettiger os egentlig til at tale om *hellenistiske* religioner? En sådan drøftelse kræver en langt mere indgående diskussion af begrebet »hellenisme«, af den hellenistiske periode og af spørgsmålet om eksistensen af en evt. »hellenistisk« kultur end de antydninger, Hvidtfeldt har ladet det blive ved (s. 7-13, jf. min artikel »Hellenismen i nyere forskning«, *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift*, 16, 1990, s. 3-39).

De her anførte indvendinger mod Hvidtfeldts fremstilling forekommer mig at hænge sammen: Uviljen mod hypoteser i forskningen, især hypoteser af mere generaliserende karakter stemmer helt overens med manglen på interesse både for en nærmere analyse af den hellenistisk-

romerske kultur og for de »fælles træk« i de »hellenistiske religioner«. Hovedinteressen er investeret i den diakrone historisk-genetiske religionshistoriske udvikling, mens der overraskende nok ikke er nogen alvorlig »religionssociologisk« interesse i de religiøse fænomener i deres historiske, sociale og kulturelle kontekst i hellenistisk og romersk tid. Det eneste »fælles træk« af betydning, Hvidtfeldt kan få øje på, er »synkretismen« (jf. s. 8-9, 12, 107, 141, 150, 224, 228 og især 235). Vi får derimod intet forsøg på at besvare følgende nærliggende spørgsmål: Hvorfor »voksede« og ekspanderede så mange »orientalske« religioner i netop denne periode (jf. Hvidtfeldt selv, s. 101-103, 136, 141 og 149)? Hvorfor var der i hellenistisk og romersk tid så tydelige tendenser til universalisme, »monoteisme« og »mission«? Hvorfor synes »mysterierne« at tage til i betydning? Hvorfor askesen? Hvorfor individualismen?

Der kan således rettes mange indvendinger mod Hvidtfeldts nye bog om »hellenistiske religioner«, indvendinger, som måske udspringer af min særlige interesse for forbindelsen mellem disse religioner og en evt. særligt profileret kultur i hellenistisk-romersk tid.

Disse indvendinger bør dog ikke skjule glæden over, at vi med Hvidtfeldts smukke bog endelig på dansk har fået en monografi om dette væsentlige emne. Vi har dermed fået et højst tiltrængt og fyldigt supplement til Søren Giversens fremstilling i *Illustreret Religionshistorie* (1968).

Og så er det i øvrigt kun en fordel, hvis Hvidtfeldts bog vil give stødet til yderligere dansk udforskning af de religiøse manifestationer i hellenistisk-romersk tid.

Per Bilde

Lektor, dr. theol.

Institut for Religionsvidenskab

Aarhus Universitet

* * *

Anmeldelser

Poul Andersen, Simon Heilesen og Birthe Mølhav, *Kinesiske religioner og livsformer*, (Tekster til livsanskuelse/religion, redigeret af Asger Sørensen), Gyldendal, København 1990, 313 s., ill., 298 kr.

Esben Andreasen, Aasulv Lande og Finn Stefánsson, *Japan: Religioner og livsformer*, Gyldendal, København 1990, 202 s., ill., 241,25 kr.

I den senere del af min studietid tog jeg en meget alvorlig beslutning: Jeg ville ikke læse flere bøger, medmindre de indeholdt nogle ordentlige billeder. De to bøger, der her skal anmeldes, ville jeg have haft det rigtig godt med. De har begge to en meget flot opsætning, med talrige fotografier (nogle af høj kvalitet) og stregtegninger, der underbygger et rigt uddrag af primær- og sekundærlitteratur. En betragtelig del af denne litteratur er direkte oversat fra originalsprogene, i visse tilfælde endda for første gang på et vestligt sprog. Fælles for de to værker er også, at de er tænkt som undervisningsmateriale til brug i gymnasiet og HF, men at de sagtens kan indgå også i et undervisningsforløb ved de højere læranstalter. Nogle afsnit – især nogle af Poul Andersens daoistiske tekster – er endda for vanskelige til at give til gymnasieelever.

Det vil være mest hensigtsmæssigt at se på *Kinesiske religioner og livsformer* først. Når man har med tekstsamlinger om asiatiske civilisationer at gøre, tænker man først og fremmest på W. T. de Bary's serie *Introduction to Oriental Civilizations*. Bindet om Kina i denne serie (*Sources of Chinese Tradition*, New York 1960) er et forbilledligt eksempel på, hvordan sådanne samlinger kan sammensættes. Det mest kendetegnende ved de Bary's bind er, at det for det meste består af originale oversættelser. *Kinesiske religioner og livsformer* har en lidt anden struktur, idet der udover oversættelser fra kinesisk også indgår uddrag fra sekundærlitteratur (hovedsageligt på engelsk), således at læseren bliver vejledt gennem emnene på forskellige planer.

Samlingen består af fem kapitler: (1) Livsforståelse og folkereligiøsitet; (2) Daoismen (ved Poul Andersen); (3) Den kongfuzianske tradition (ved Birthe Mølhav); (4) Kinesisk buddhisme (ved Simon B. Heilesen); og (5) Maoismen (ved Birthe Mølhav). Kapitlerne 2, 3 og 4 indeholder værdifulde originaloversættelser. Bogen har ydermere tre kort: over det

moderne Kinas provinser og selvstyrende områder, over Kinas geografi og over Silkevejen; en nyttig kronologisk oversigt (om end med nogle næsten kryptiske kommentarer: »1976 Den kinesiske socialisme justeres ved Mao's død«, »1989 Studenterdemonstration på Den himmelske Freds Plads medfører ideologisk stramning«); et noget kort register; samt litteraturlister til de enkelte kapitler. Hvert kapitel har også en sammenfattende indledning.

Kapitel 1 består af i alt ni indlæg fra bogens forfattere og Søren Egerod (der er professor i kinesisk ved Københavns Universitet), samt uddrag fra sekundærlitteratur. Kapitlet er meget broget i sit indhold og formår netop af den grund at give læseren en udmærket indledning til Kinas åndelige kulturs mangfoldighed. Det bedste afsnit er uden tvivl det sidste, nemlig Poul Andersens 14 sider om den kinesiske folkereligion. Problemet med dette emne er, at det er så omfattende og historisk, geografisk og indholdsmæssigt kompliceret, at en mellemvej mellem Andersens indledning og en omfattende monografi er næsten umulig. Med de andre, til dette bind forfattede afsnit går det lidt op og ned: Birthe Mølhaves korte redegørelse (ca. 1 side) for det kinesiske skriftsprog er lidt for komprimeret (man burde måske hellere lade være); og Egerods »Kinesisk og europæisk tænkning og historiesyn« har jeg læst adskillige gange uden at kunne få noget som helst ud af det. Man kan se hensigten med et sådant indlæg i en tekstsamling som denne, men jo mere man bruger det, jo mindre brug får man for det.

Kapitel 2 byder på noget helt andet, idet Poul Andersen her giver en række oversættelser (alle originale, bortsat fra nr. 2, fra *Zhuang zi*) vedrørende Daoismen. Udvalget spænder fra de næsten for berømte ord fra *Daode jing* (»En vej som kan følges, er ikke den konstante Vej// Et navn som kan nævnes, er ikke det konstante navn« osv.) til grundlæggende filosofiske princippers anvendelse og udtryk i så forskellige områder som medicin, alkymi og ritual. Kapitlet slutter med tre interessante uddrag, bl.a. et der er baseret på et manuskript af jesuitten Matteo Ricci (som i øvrigt i følge overleveringer kunne lytte til en tale på kinesisk og så med det samme gengive den ord for ord – baglæns).

I kapitel 3 giver Birthe Mølhav et fyldigt og godt balanceret overblik over den kongfuzianske tradition. Hun begynder lidt ukonventionelt,

Anmeldelser

dvs. med materiale om den kult, der i løbet af historien opstod omkring selve mesteren Kong, før hun introducerer læseren til det mere traditionelle stof, dvs. udvalgte skrifter fra den klassiske kongfuzianisme (afsnit II og III) og fra Ny-kongfuzianismen (afsnit IV). På denne måde undgår hun en uheldig tendens i f.eks. de Bary's samling, hvor Kongfuzianismes kultiske aspekter ikke får deres rette plads i helhedsbilledet. De fleste uddrag fra de klassiske værker er blevet oversat til vesterlandske sprog før, men Mølhaves bidrag virker flydende og naturlige. Endvidere rækker udvalget helt ind i moderne tid og slutter med en kort ny-kongfuzianisk tekst af Du Weiming fra 1985.

Bogens næstsidste kapitel omhandler buddhismen i Kina, et meget spændende emne på grund af den lange proces, der udgør buddhismens accept i den kinesiske kultur, og buddhismens farverige bidrag til kinesisk religion, filosofi og samfundsliv i det hele taget. Heilesen oversætter korte tekster om de første faser i buddhismens accept i afsnit I og II, og giver så et indblik i samspillet mellem buddhistiske og kinesiske forestillinger i sit tredje afsnit. Afsnit IV, som også indeholder et uddrag fra den danske arkitekturhistoriker Johannes Prip-Møllers beskrivelse af klosterlivet i Kina i den første halvdel af dette århundrede, begynder med et kort uddrag af den japanske munk Ennin's iagttagelser af Tang Kina. Ennin var i Kina fra 838 til 847, dvs. at han var øjenvidne til de for os næsten ufattelige ødelæggelser, som Kejser Wucong befalede i årene 840-846.

Disse begivenheder havde en afgørende betydning for buddhismens videre historie i Kina. I modsætning til nogle forfattere, der har villet have os til forstå, at buddhismen efter 846 forsvandt fra en kulturelt betydningsfuld stilling i det kinesiske samfund, fremhæver Heilesen, at buddhismen under Song-dynastiet igen fik nogen økonomisk magt og et stort munkevæsen, om end den ikke genvandt »sin åndelige styrke« (s. 225). Det er ikke helt klart, hvad Heilesen mener med »åndelig styrke«, men nyere forskning tenderer til at betragte buddhismen som meget mere levende efter Tang-dynastiet, end man tidligere har troet.

En mangel i Heilesens fremstilling af buddhismen i Kina skal nævnes: der savnes en omtale af den esoteriske skole Zhenyan, som på trods af betegnelsen »esoterisk« har en særdeles vigtig plads i buddhismens

historie i Østasien, og dét på forskellige samfundsniveauer. I det omtalte Tang-dynasti var en af de førende skikkelser, også ved hoffet, den esoteriske mester Amoghavajra (kinesisk Bukong, 705-774). I Song-dynastiet spillede Zhenyan-sekten også en ikke uvæsentlig rolle. Heilesen er ikke den eneste, som har denne blinde plet, en omstændighed, som den amerikanske sinolog, Charles Orzech, har skrevet om (»Seeing Chen-yen Buddhism: Traditional Scholarship and the Vajrayāna in China«, *History of Religions*, 29/2 (nov. 1989), s. 87-114).

At give et indtryk af den kinesiske buddhisme gennem tekster er trods alt en meget vanskelig opgave. Heilesen har prøvet at give et mere afrundet billede end det, man får ved en simpel fremstilling af de forskellige skolers filosofier (hvilket mange redaktører nøjes med). På den måde giver hans udvalg læseren et godt grundlag for at forstå den kinesiske buddhisme i dens mest væsentlige historiske, filosofiske og samfundsmæssige træk.

Bogen slutter med et kort kapitel om Maoismen. De væsentligste træk deraf præsenteres, sammen med nogle eksempler på moderne kommunistisk propagandakunst. Den kunstneriske kvalitet deraf står i grov modsætning til illustrationerne i resten af bogen og afspejler også værdien af de skrifter, som de ledsager. Heldigvis slutter afsnittet med fotografier af studenter og panservogne på Den himmelske Freds Plads for snart tre år siden.

Der er ingen tvivl om, at alle, der kommer til at bruge denne tekstsamling, vil få glæde af den. Der er mangler og fejl, men disse vedrører for det meste detaljer og mindsker ikke bogens nytte som undervisnings- og studiemateriale. Ét betydningsfuldt forhold, som denne samling understreger, er, hvor vigtigt det er at inddrage religiøs og filosofisk tænkning i ens opfattelse af den kinesiske kultur i det hele taget. På denne baggrund er det en trist dom over sinologien i Danmark, at bogens hovedredaktør, Poul Andersen, en internationalt anerkendt forsker, nu forlader sin assistentstilling i København for at betræde stilling som professor i sinologi i Berkeley (California), som Michel Strickmanns efterfølger. En trøst må det så være, at han i hvert fald har efterladt en god bog.

Anmeldelser

Den anden tekstsamling, der her skal anmeldes, har stort set samme formål som dens større kinesiske fætter, men et andet østasiatisk lands kultur som genstand. *Japan: Religion og livsformer* er den anden bog af denne slags, der er udsendt på det danske marked inden for de sidste fem år. Den første, som blev forfattet af Andreassen og Stefánsson, var *Japans religioner: i fortid og nutid* (Gyldendal 1987), og den nye bog dækker samme område, men på en lidt anden måde. *Japans religioner* tog en mere traditionel tilgangsvinkel, idet den bød på oversættelser (mest fra engelsk) inden for Folkereligion, Shintō, Buddhisme, Nye Religioner, samt Religion og Politik. Den foreliggende bog tager som sit udgangspunkt i højere grad religion i Japan, som den opleves i dag, og den indtager et betydeligt bredere udvalg af kildemateriale: herunder bøger, tegneserier, brochurer og lignende, som købes og læses af almindelige japanere, samt stof, der ligger til fri afhentning ved helligdomme og templer. Det vil ikke sige, at samlingen er letsindig på nogen måde, for den er underbygget af tekster af mere traditionel art. Men fordelene ved at vise de mere populære ting er, at man får en uvant synsvinkel på sammenhængene i japansk religion, som den praktiseres af japanerne og opleves af den fremmede iagttager i dag.

Det første, som slår den læser, der måske har lidt kendskab til religion i Japan, er, at religiøse fester (*matsuri*) kun får ca. 3 sider. Disse er skrevet af den norske antropolog Arne Kalland specielt til bogen. Indlægget giver så mange informationer, som det er muligt på de 3 sider, men man kunne godt have tænkt sig, at forfatterne ville have underbygget et så centralt emne noget bedre. Samlingen fortsætter med afsnit om forfædre kult og pilgrimsfærd. Disse er for så vidt også gode nok, men det er ret væsentlige områder, der her behandles på få sider.

Det næste kapitel – eller rettere sagt emne – i bogen er Izumo-Shintō, som hører hjem i et af Japans historisk og religiøst vigtigste områder. Emnet er behandlet på en interessant og udbytterig måde, med en blanding af materiale hentet fra kildetekster (myter i *Izumo fudoki* og *Kojiki*, begge oversat fra engelske oversættelser), illustrationer fra moderne tegneserier, en brochure fra helligdommen Izumo Taisha (»Stor Skrin«), samt et interview med en Shintō-præst i Izumo. Dette giver et afrundet billede af, hvordan denne form for Shintō bliver opfattet, men

vil en lærer give studerende et bredere historisk perspektiv, vil det kræve en større indsats fra hans side for at skaffe de nødvendige supplerende oplysninger.

Bogen tager Jōdoshinshū-buddhisme («Det rene Lands Buddhisme») som basis for dens behandling af buddhismen i Japan. I den tidligere bog faldt valget på Zen, hvilket flere folk efterhånden må være trætte af. Zen bliver i Vesten opfattet og behandlet på en måde, som næppe svarer til dens betydning og rolle i Japan. At valget her falder på en meget omfattende og folkelig form for japansk buddhisme må alene af den grund hilses velkommen. Man konstaterer igen, at materialet omfatter en blanding af kildetekster, en brochure og udtalelser fra sektens tilhængere.

Der er et emne om Shugendō, en ældgammel asketbevægelse, der henter inspiration alle steder fra, og som således er særdeles velegnet til at undersøge adskillige aspekter af Japans religioner. Hvordan den har blandet forskellige religiøse ideer og praksis for at danne dens kult, og hvorvidt Shugendō's indflydelse rækker, fremgår desværre ikke af de foreliggende materialer, men dette er også en opgave, der kræver både betydelig plads og speciel sproglig kompetence. Alligevel ville lidt mere om bjergets betydning i Japans religioner have været til gavn – ikke bare for dette afsnit, men også for andre.

De næste tre afsnit omhandler nye religioner: en forholdsvis »gammel« sådan (Sōka Gakkai, fra omkring Anden Verdenskrig) og to »nye« (Mahikari og Agonshū). Alle tre afsnit er rigt illustreret og har nyttig litteratur af forskellig art, i lighed med de foregående bidrag i bogen. I afsnittet om Sōka Gakkai savner jeg kritisk materiale om sekten, som også ville have fremhævet dens egenskaber lidt mere markant; hvad angår Mahikari er der for lidt om splittelsen i bevægelsen; for Agonshū's vedkommende må jeg sige, at billederne formidler meget om, hvordan sektens leder, Kiriyaama, fremfører sig selv på markedet.

Det næstsidste afsnit, om kongfucianisme, giver et godt indtryk af kongfucianismes historiske udvikling i Japan, samt nogle instruktive oplysninger om, hvordan dens moral har præget og stadigvæk præger japansk tænkning. Det er et aspekt af det japanske åndsliv, som tit bliver overset, fordi kongfucianismen ikke fremtræder som en selvstændig sekt,

Anmeldelser

men virker mere indirekte, nemlig som leverandør af de indbyggede samfundsværdier. Såfremt kongfucianske værdier har den samfundsmæssige værdi, som de nu har, er overgangen til det sidste afsnit (»Kejser-skiftet«) ganske nemt. Det skyldes, at kongfuciansk tænkning om etiske og samfundsmæssige værdier er med til at bestemme japanernes nationalbevidsthed. Et anden vigtig aspekt af denne bevidsthed, historisk set, har været og er stadigvæk kejseren. At forfatterne har valgt netop kejserskiftet som tema er nærliggende, idet den foregående kejser, Shōwa, døde et kort stykke tid før forfatterne besøgte Japan på et studieophold for at samle materiale til bogen. Selv om der er gået snart tre år siden kejserskiftet, har det sidste afsnit alligevel megen relevans, fordi de diskussioner, som afsnittet gengiver, har betydning for emner, der strækker sig langt ud over omstændighederne omkring Shōwa's død i 1989.

Til afslutning kan man sige, at denne tekstsamling om japanske religioner og livssyn er meget nyttig, ikke mindst på grund af den utraditionelle blanding af materiale. Det må helt klart hilses velkomment, og bogen vil – som dens kinesiske modpart – uden tvivl glæde manganen læser. Men når man ser på den meget omfattende samling af originaltekster i *Sources of Japanese Tradition* (redigeret af de Bary i den indledningsvis nævnte serie), må man desværre indrømme, at der stadigvæk mangler et godt og gedigent værk på dansk om hele den japanske religionshistorie, et værk, der udelukkende er baseret på materiale oversat fra originalsproget og i overensstemmelse med den nyeste forskning.

Ian Astley-Kristensen
Gæsteprofessor, Ph.D.
Institut für Religionswissenschaft
Philipps-Universität
Marburg

* * *

Inger-Marie Børgesen, *Folk og folkekirke. Kirkens plads i menneskers hverdagsliv og tankeverden*, Akademisk forlag, Odense 1991, 253 sider, 264 kr.

Indenfor religionssociologien har feltarbejde og etnometodologi længe spillet en vigtig rolle. Det fremgår af McGuires grundbog – den mest anvendte i Norden – og for den sags skyld også af min egen metodediskussion i *Religionssociologisk Analyse*. I de nordiske lande er der opbygget en solid tradition for gedigne studier af religionens rolle i lokalsamfund. Man kan her tænke på Repstads rapport fra Nærby, Lundbys studie af Tøyen-kvarteret i Oslo, eller for den sags skyld det komparative, nordiske studie af religion og kirke i fem nordiske byer.¹

Etnologien har leveret mange væsentlige lokalstudier, som supplerer religionssociologernes. En del af initiativerne udspringer af Center for religionsetnologi i Lund. Der er i en dansk sammenhæng grund til at fremhæve M. Balle-Petersens lokalstudier.

Der var derfor grund til positive forhåndsforventninger i forbindelse med Inger-Marie Børgesens etnologiske studie af kirkens plads i menneskers hverdagsliv og tankeverden. Det er baseret på feltarbejde i to østjyske sogne, Vamdrup og Hjarup, og to københavnske, Højdevang og Solvang.

Hvert afsnit indledes med et sprogligt gennemarbejdet indtryk af lokalsamfundet – set fra kirken. Et eksempel:

Var det en gås, der skræppede ? Lyden forfølges, og dér midt i en af villahaverne står en gås ude på græsplænen. Lænehunden kommer frem. Den har både hørt og lugtet fremmede. Dens snor er så lang, at den kan komme ud på fortovet. Dens blik og rotweilerstatur fortæller, at dens enemærker er ved at blive overskredet. Den står og glør – gør ikke. Det gør til gengæld kvarterets andre hunde. De giver hals, så snart de får farten af fremmede. (s. 101)

Det skulle placere læseren i miljøet tæt ved Sundbyvester plads. Lokalbeskrivelserne omfatter en summarisk befolkningsstatistik og uddrag fra lokalhistoriske kilder. Forfatteren søger også at give lokalkolorit med spredte indtryk fra lokalsamfundet. For eksempel forfatterens kontemplationer over et butiksvindue:

Anmeldelser

På Engelsvej lige før Irlandsvej ligger en høj kælderbutik. Her holder Kebi sportspræmier til. I vinduet står Alupokaler og Kvalitetsmedaljer fremme! Har man tid til at stå og se på vinduesudstillingen, opdager man, at på mange af medaljerne er der afbildet en fodboldspiller. Men også andre sportsgrene er repræsenteret: f.eks. er der en badmintonketcher præget ind i en skinnende medalje ligesom en riffel, en motorcykel, en håndbold og en tennisketcher, er det..... (s. 137)

Indtrykket af det kirkelige liv gengives med lange uddrag af prædikener. Den væsentligste del af materialet omfatter en række referater af samtaler med 'almindelige mennesker'. Det fremgår ikke, hvordan de er udvalgt. Læseren møder en stribe af interessante personer, med meget forskellige meninger. Inger-Marie Børgesen gengiver samtalerne med en bevidst brug af folks eget sprog. Hun tager også afbrydelser og sidebemærkninger med. Det bidrager til at gøre billedet varieret og nuanceret. Det kan være meget sigende at gengive en fortalelse: 'Men vi hører faktisk ikke til Højdevangskirken men Dyveke – er det sådan, den hedder – nej Solvangskirken' (s. 185). Det er også afslørende, når man ikke aner, om ægtefællen er konfirmeret (s. 141). Man får indtryk af en brogethed i holdningerne. Et tilfældigt valgt eksempel:

Samtalen falder på emnet »at tro på Gud«. Ingen af de tre siger, at de tror på Gud. Inge siger, at hun gerne vil tro, »at der er et eller andet«. Gerts søster siger: »Dengang Bettina lå i kuvøse, da bad jeg. Jeg var så bange. Hun var kun syv måneder, og hun var så lille. Lægerne sagde, at hun skulle ligge i kuvøse i et halvt år«. Gert: »Når man siger – »jeg tror på Gud«, så siger man det jo, fordi man ikke ved det. – »Nej, Gert« siger Inge og søsteren i kor – »nej, det er ikke sådan. Når man siger man tror, så er det fordi, man ved, han er der.« Gert snakker videre om, at der er ting, man ikke kan forklare, og han fortæller, at han har set, hvad han tror, er Ufo'er. En aften så han nogle lysende pletter på nattehimmelen, og han og de kammerater, han var med, blev enige om, at det her måtte være noget overnaturligt.

Ordvalget 'snakker videre' er meget dækkende for en stor del af stoffet. Man nøjes med at snakke, og kommer sjældent ind i en alvorlig samtale om den intime livsholdning. Referatet bliver ofte klippet af, før forfatteren kommer tæt på. Mange af udsagnene kommer kun forsigtigt antydende ind på forholdet til kirken. Skyldes det, at personen ikke havde mere at sige, at personen ikke ville sige mere til Inger-Marie Børgesen, eller at denne ikke turde følge svarene op?

Gang på gang lægges der op til spændende temaer. Men det er ikke klart, hvilke informationer der er vigtige, og hvilke der er sidemotiver eller blot fyldstof. Meget ofte klippes temaerne af. Det antydes, at fodboldkredsen på Amager kan udgøre et alternativ til menighedens fællesskab. Men læseren får ikke at vide, om de kun snakker fodbold i cafeen på Amager, eller om de også kan diskutere dybere livsspørgsmål. I et lokalsamfund hører vi en del om konfirmanderne – i et andet blir de overhovedet ikke nævnt. I nogle sogne får vi en omfattende beskrivelse af begravelsesskikkene, i andre forbigår forfatteren emnet. Forfatteren understreger betydningen af overgangskriserne og teodicé-problematikken. Men beskrivelsen af en børnebegravelse er distanceret og vag; synsvinkelen er kirkefunktionærernes snarere end de sørgendes. Vi får end ikke at vide, hvor mange der deltog.

Der er ikke nogen klar linje i fremstillingen. Læseren får ikke oplyst, hvad forskeren har spurgt til eller kigget efter. Først ved afslutningen gives ledemotiverne i form af tre hypoteser. Men forfatteren foretager ikke nogen systematisk opsummering af udsagnene i fremstillingen i forhold til hypoteserne. Læser man så bogen forfra, opdager man udsagn, som taler direkte imod dem. For eksempel tales der til slut om bredden i det kirkelige miljø, selv om klikedannelserne i menighederne undervejs beskrives fyldigt.

Et vigtigt sidetema er det sociale netværks betydning for kirkeopfattelsen. Man kan finde nogle spredte, skitse-mæssige oplysninger. Men de bliver ikke kædet sammen til et systematisk studie af menighedernes og lokalgruppernes netværksformer.

Læst som et bredt anlagt essay er fremstillingen inspirerende. Den skitseagtige, antydende form sætter en masse ideer i gang hos læseren. Læst som videnskabelig afhandling er bogen løs og usystematisk. Læseren får ikke oplysninger om, hvilke kriterier materialet er udvalgt efter, eller hvad der er sorteret fra. Der savnes i mange tilfælde noter, som kunne forklare sammenhænge og betydninger. I betragtning af den omfattende metodediskussion inden for etnologi, etnografi og sociologisk etnometodologi virker Inger-Marie Børgesens tilgang temmelig ureflekteret. De metodiske kommentarer antyder en hermeneutisk grundholdning. Den blir dog ikke udfoldet i tolkninger af udsagnene og observatio-

Anmeldelser

nerne. I realiteten hviler studiet på en behaviorisme – idet udsagene og observationerne formodes at »tale for sig selv«.

Forfatterens ambitioner er begrænsede til at supplere og nuancere den hidtidige religionssociologiske forsknings forståelse af danskerne. Problemet er blot, at Inger-Marie Børgesen ikke indledningsvis fortæller, hvilke religionssociologiske sammenhænge, som hun betragter som »konstaterede«. Dette bliver heller ikke tydeligt i det afsluttende vue over den nyere, danske kirkesociologiske forskning.

I afslutningsafsnittet får læseren en summarisk gengivelse af nogle udvalgte studier fra den nyere, danske kirkesociologi. Referaterne blir dog ikke sat i forhold til forfatterens eget studie. Et typisk eksempel er behandlingen af Hamburgs interview-studier om den privatiserede form for kristendom. Gengivelsen bygger kun på mit eget korte referat af undersøgelsen.

En religionssociologisk læser savner i høj grad en teoretisk rød tråd til at knytte de spredte indtryk sammen. Der antydes et sekulariseringsperspektiv. Luckmanns gode, gamle essay bliver omtalt i en enkelt sætning. Karakteristisk nok staves hans navn forkert. Det fremgår ikke, at forfatteren kender til de sidste ti års omfattende debat om sekulariseringsbegrebets flertydighed.

Det er dog næppe retfærdigt at klandre Inger-Marie Børgesen for svagheder på den religionssociologiske front, når sigtet udtrykkeligt er etnologisk. Bogen skal vurderes som en fremstilling af almindelige danskeres opfattelse af kirkens plads i deres hverdagsliv. Bogen vil vise variationsbredden og mangfoldigheden i menneskers opfattelser, meninger og handlinger. Opgaven lykkes imidlertid kun delvist. Det mangedimensionale og procesagtige billede af forholdet mellem folk og folkekirke bliver til en levende, men også temmelig flimrende stribe af glimt.

Note

1. Det er bemærkelsesværdigt, at ingen af disse religionssociologiske lokalstudier omtales i Inger-Marie Børgesens bog.

Ole Riis

Lektor, mag. scient. soc.

Institut for Religionsvidenskab

Aarhus Universitet

* * *

Mikael Rothstein, *Gud er blå. De nye religiøse bevægelser*, Gyldendal, København 1991, 247 s., ill., 218 kr.

Denne bog indeholder lige dele oplysning og polemik, og det er både dens styrke og dens svaghed. Forfatteren, der er nyuddannet mag. art. i religionshistorie, giver en omfattende redegørelse for de nye religiøse bevægelers historie og fremtræden samt deres forhold til det omkringliggende samfund. Denne gennemgående linje af oplysning er imidlertid iblandet et i øvrigt påtrængende forsvar mod gængse misopfattelser og holdninger over for de nye religiøse bevægelser. Det får bl.a. den konsekvens, at de emner, han behandler, somme tider er bestemt ud fra videnskabeligt orienterede, analytiske hensyn og somme tider ud fra hensyn til, hvilke fordomme eller angreb på bevægelserne der har været fremme i den ikke-videnskabelige verden. I virkeligheden tror jeg ikke, at Mikael Rothstein har bestemt sig til, om han ville skrive en populærvidenskabelig bog eller et polemisk kampskrift, og han er derved endt i et forsøg på at forene det uforenelige. Gennemgående er fremstillingen dog båret af Rothsteins gode kendskab til tro og ritualer i de nye religiøse bevægelser, selv om han flere steder ikke har opretholdt skellet mellem egne normer og en analyse. Tilsammen betyder det, at der er mange gode afsnit, men at bogen alt i alt er blevet noget uegal.

De første to kapitler er afgrænset ud fra videnskabelige hensyn, mens de to sidste især er bestemt af polemiske forhold. I kapitel 1 introducerer Rothstein forskellige begreber inden for religionshistorien. Han fremdrager bl.a. Rudolf Ottos og Mircea Eliades opfattelser af »det hellige« eller »numinøse« og benytter disse, efter min opfattelse upræcise og ikke videre operationaliserbare begreber, i en gennemgang af de

Anmeldelser

religiøse forestillinger og ritualer hos en række nye religiøse bevægelser. Her vælger Rothstein – helt rigtigt synes jeg – at koncentrere sig om ISKCON, Transcendental Meditation, Scientology og Unification Church, men han omtaler også flere andre bevægelser. Han kender deres baggrund og skrifter, og han har i fagligt øjemed haft kontakt med flere af grupperne. I det hele taget er han et observerende menneske, som hyppigt inddrager eksempler, han har registreret i sit arbejde. Det er forfriskende og tiltrængt med de mange danske eksempler inden for et område, der er domineret af empirisk materiale fra USA og England.

Kapitel 2 indeholder først og fremmest en redegørelse for to indflydelsesrige religionssociologiske modeller inden for udforskningen af de nye religiøse minoriteter. Den første model stammer fra Roy Wallis, som opstillede tre forskellige måder, som en religiøs bevægelse kunne forholde sig til omverdenen på: verdensfornægtende, verdensanerkendende og tilpassende. Rothstein redegør dernæst for James Beckfords model, som strukturerer de måder, hvorpå medlemmer af nye religiøse bevægelser individuelt og i fællesskab forholder sig til andre mennesker, grupper, institutioner og samfundsmæssige processer. Fra en religionssociologisk synsvinkel må det siges at være helt rigtigt netop at fremhæve disse to modeller og referere deres hovedindhold.

Kapitel 3 er et af de kapitler, hvis emne er bestemt af især ikke-fagfolks fordomme, og Rothsteins hovedformål med disse kapitler er at mane de værste i jorden. Han har naturligvis måttet forholde sig til Johannes Aagaards og Dialogcenterets indsats mod de nye religiøse bevægelser, men den bliver gennemgået med en diskussionslyst, som vel var en bedre sag værdig (f.eks. de religionssociologiske modeller). Det betyder også, at Rothstein kun ofrer plads på en grundig præsentation og diskussion af én af de mange hypoteser om årsagerne til, at mennesker konverterer til en af de nye religiøse bevægelser. Det drejer sig om hjernevaskhypotesen, der, som navnet antyder, forklarer omvendelse som et resultat af et intenst psykologisk overtalelsesprogram. Påstanden om hjernevask har haft en vis publicity, men som videnskabelig forklaring er den, hvad Rothstein også gør opmærksom på, uholdbar og uden megen interesse, hvis læseren oprigtigt ønsker at forstå, hvad der får især unge mennesker til at omvende sig. En grundig præsentation af de øvrige

hypoteser om religiøs omvendelse ville ikke have svækket den tiltrængte afvisning af påstanden om hjernevask.

I sin gennemgang af fordomme mod de nye religiøse bevægelser paralleliserer Rothstein udmærket med fordomme mod andre religioner, bl.a. romernes fordomme mod de første kristne. Gennem hele kapitlet fastholder han dog det diskutabile synspunkt, at kristne apologeter, hvoriblandt han specifikt fremhæver Dialogcenterets medarbejdere, ikke kan »forstå« de nye religioner, »eftersom grundopfattelsen udelukker enhver objektiv tilgang« (s. 156). Dette synspunkt virker uovervejende i betragtning af Johannes Aagaards videnskabelige baggrund. Blot fordi man er modstander i en bestemt sag, behøver det jo ikke at udelukke, at man f.eks. behandler kildematerialet redeligt. Et parallelt eksempel viser det uholdbare i synspunktet: I forbindelse med pavens besøg i Danmark udtalte et par københavnske professorer i kirkehistorie sig imod biskoppernes møde med paven. Disse professorer optrådte således i denne situation som stærkt anti-økumeniske protestantiske »apologeter«. Men det betyder jo ikke, at de ville være ude af stand til at »forstå« f.eks. katolikkers begrundelser for tanken om paven som Kristi stedfortræder. Man må i øvrigt spørge: Hvem er det egentlig så, der kan forstå de nye religioner? Og hvad kan de forstå? Og hvad mener Rothstein med at *forstå* en religion, og hvorledes forholder dette sig til at *forklare* elementer i religionen og dens tilhængergruppe? Her virker Rothsteins opfattelser af forståelse, objektivitet og subjektivitet ikke konsistente og med et anstrøg af en noget bedaget positivisme.

Det fjerde og sidste kapitel beskæftiger sig også med emner, som offentligheden har været provokeret af, nemlig politik, penge og den religiøse leder. Rothsteins grundholdning er her som tidligere den sympatiske, at de nye religiøse bevægelser også *er* religiøse bevægelser og ikke sinistre grupper, som udelukkende søger at skrabe penge sammen for at forgylde en despotisk leder. Mange vil kunne erklære sig enige heri, men derfor vil vi da gerne vide, hvordan de religiøse bevægelsers økonomiske forhold er, og om de rent faktisk svindler eller ej. Uden at blive beskyldt for at være småtskårne, vil vi gerne vide, om deres »revisor« er en af deres egne, eller om der er tale om en kyndig og uafhængig (læs: statsautoriseret) revisor. Det bliver derfor utilfredsstillende som

Anmeldelser

læser at blive spist af med, at »hvis man vil svindle, kan det også være det samme. Tal er lette at manipulere med« (s. 199), at bevægelserne ikke »svindler mere end alle andre organisationer« (s. 200) eller at »Mig bekendt findes der ingen store virksomheder, politiske partier, interesseorganisationer eller andet, hvis ledere ikke tjener på de meniges indsats« (s. 207). Med denne form for argumentation afviser Rothstein *de facto* det legitime i at forholde sig kritisk til disse bevægelseres økonomiske adfærd, hvilket han selvfølgelig heller ikke mener.

Både i det ovennævnte kapitel om økonomi og flere andre steder i bogen bliver det et presserende spørgsmål, hvorledes Rothstein har foretaget udvælgelsen af det stof, han præsenterer læseren for. Det er selvfølgelig vældig væsentligt, at de religiøse grupper bliver omtalt på en måde, så de også kan genkende sig selv, men forskerens hovedarbejde bliver dog *analysen* af dem – også hvis det er populærvidenskab. Forskeren må ikke nøjes med at præsentere det, som bevægelserne selv ville fremhæve, og nedtone alt det kontroversielle, for hvordan skal lægere så kunne vurdere de oplysninger, de får fra grupperne? Rothsteins erklærede position som hverken forsvarer eller modstander af de nye religioner (se forordet) er jo helt forenelig med et almindeligt videnskabeligt krav om at forholde sig nøgternt og kritisk til disse oplysninger. I hans berettigede og tiltrængte ønske om at give de nye religiøse bevægelser en fair og rimelig omtale i Danmark, kammer han imidlertid somme tider over og kommer til overvejende at beskrive dem, som de selv ville gøre det.

Rothstein har et godt kendskab til sit stofområde, og han havde ikke behovet at supplere med de løse påstande, som er spredt rundt om i hans fremstilling. Eksempelvis bliver vi præsenteret for rent subjektive opfattelser af, hvad mennesker i det danske samfund mener om religion og religiøse grupper; se f.eks. s. 22: »I Danmark er religionen kørt ud på et sidespor« eller s. 232, hvor det hedder, at »Politik opfattes som rammen for de nødvendige og fornuftige bryderier. Religion anses til gengæld for fantasi, tågesnak eller humbug«. Det er såmænd ikke, fordi jeg nødvendigvis er uenig i hans påstande; jeg vil bare gerne høre, hvorfor han tror det.

Det skal vel også kritisk bemærkes, at Rothstein opfatter begrebet

karisma som »et menneskes evne til at vinde indflydelse og autoritet over andre« (s. 208). Her er han ikke i pagt med nyere religionssociologi (bl.a. Roy Wallis, som står i hans bibliografi), hvor karisma opfattes som en relation mellem leder og tilhængere eller en evne, tilhængerne tilskriver lederen. Ligeledes er der en del kendsgerninger af mere leksikal art, som er gengivet, så det kan give anledning til misforståelser, f.eks. (s. 12) at kristendommen skulle være den største religion i Korea (de kristne udgør under 20% af befolkningen), eller at Adams og Evas forgriben sig på Kundskabens Træ var et »æblerov« (s. 65), når der højst kan være tale om et mere uspecifiseret frugttvyeri!

Sprogligt adskiller bogen sig fra gængs populærvidenskab. Den har talesprogs karakter, måske lidt rigeligt knald-og-bang for min smag, men stilen er engageret, glider let og er ganske frisk.

Omslaget er på glittet, lækkert papir og både for- og bagside prydes af motiver fra ISKCON. Forsiden er et sort-hvidt fotografi af en gruppe tilhængere i lange folderige klæder, som siden har fået påtrykt ISKCON-tilhængernes karakteristiske orange farve. Det skal dog tilskrives forlaget, at *alle* har fået orange tøj på. En af dem er nemlig en lykkeligt gift mand, som derfor siden sit ægteskab har haft en hvid dragt på, og hverken han eller hans kone har sikkert været særligt henrykte over at se ham overført til de ugiftes brigade igen.

Dette er den første bog på dansk om et meget vigtigt emne, og den udkommer på et aktuelt tidspunkt. Den rører ved de fleste af de vigtigste diskussioner om de nye religiøse bevægelser, og den inddrager meget dansk materiale. Mikael Rothstein har gjort sig fortjent til megen ros for at gøre dette, men jeg ville nok have anbefalet, at han havde skrevet manuskriptet igennem igen og været sig glidningen mellem et partsindlæg og videnskab mere bevidst, men det kan jo nås i forbindelse med en eventuel 2. udgave. Alt i alt står man dog tilbage med indtrykket af en bog, som er vedkommende i en dansk sammenhæng, og som er båret af et engagement i en sag, der har offentlighedens bevågenhed i langt større udstrækning end meget af det, vi som religionsforskere ellers beskæftiger os med.

Anmeldelser

Margit Warburg

Lektor, mag. art.

Institut for Religionshistorie

Københavns Universitet

*** * ***